संस्थागत तथा सामुदायिक विद्यालयहरुको कक्षाकोठा व्यवस्थापन : तुलनात्मक एक अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र संकाय, स्नातकोत्तर तह एम.एड.
दोश्रो वर्षको आँशिक आवश्यकता परिपूर्तिको निमित्त
सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पसमा प्रस्तुत
शोधपत्र

शोधकर्ता

विनोदकुमार अधिकारी
त्रि.वि.दर्तानं :-३०९५४-९४
क्याम्पस रोल नं :-९९/२०६२
परीक्षा रोल नं. :- २४०००03
त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र संकाय
शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग
सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस
भरतपुर, चितवन

२०६४

शोध निर्देशकको सिफारिस

प्रस्तुत **"संस्थागत तथा सामुदायिक विद्यालयहरुको कक्षाकोठा व्यवस्थापन : तुलनात्मक एक अध्ययन"** शीर्षकको शोधपत्र श्री विनोदकुमार अधिकारीले मेरो निर्देशनमा तयार गर्नुभएको हो । निजले स्थलगत भ्रमण, अवलोकन, निरीक्षण, भेटघाट, अन्तर्वार्ता आदिका माध्यमवाट प्राप्त तथ्य तथ्याङ्क र सूचनाका आधारमा अध्ययन- विश्लेषण गरी यो शोधपत्र तयार पार्नु भएको हो । उहाँले मिहिनेतपूर्वक तयार पार्नुभएको यस शोधकार्यप्रति म पूर्णतः सन्तुष्ट छु र यसको आवश्यक तथा उचित मूल्याङ्कनका लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभागमा सिफारिस गर्दछु ।

....

स.प्रा. देनप्रसाद लामिछाने

(शोध निर्देशक)

शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग

सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस

भरतपुर, चितवन ।

मिति २०६४-१२-१९

मूल्याङ्कन समितिको सिफारिस

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस, भरतपुर, चितवनको शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग स्नातकोत्तर तह दोश्रो वर्षका विद्यार्थी विनोदकुमार अधिकारीबाट प्रस्तुत **"संस्थागत तथा सामुदायिक विद्यालयहरुको कक्षाकोठा व्यवस्थापन : तुलनात्मक एक अध्ययन"** शीर्षकको यो शोधपत्र मूल्याङ्कनका लागि स्वीकार गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति

१. उप प्राध्यापक श्री कुवेरनाथ शर्मा
(शोध संयोजक, शिक्षा विभागीय प्रमुख)

२.सहायक प्राध्यापक श्री देनप्रसाद लामिछाने
(शोध निर्देशक)

३.उप प्राध्यापक श्रीहेमराज ढकाल
(शोध वाह्य परीक्षक)

मिति :- २०६५-०२-२३

कृतज्ञता

यस शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र संकाय सप्तगण्डकी वहुमुखी क्याम्पस, शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन (EPM) विभाग अन्तर्गत स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको आंशिक आवश्यकता पूरा गर्न तयार पारिएको हो । कक्षाकोठा व्यवस्थापन व्यवस्थित भएमा शिक्षण सिकाई क्रियाकलापलाई प्रभावकारी वनाउँन सकिन्छ । वर्तमान परिवप्रेक्ष्यमा देशभरमा संचालित संथागत तथा सामुदायिक विद्यालयहरु रहेका छन् । सामुदायिक विद्यालयहरुको तुलनामा संस्थागत विद्यालयहरुको शैक्षिक उपलब्धि उच्च रहेको अवस्था छ । कक्षाकोठाको उचित व्यवस्थापनको कारणले पनि संस्थागत विद्यालयहरुको शैक्षिक उपलब्धिलाई उच्च वनाएको हुँदा अभिभावकहरुको आकर्षण संस्थागत विद्यालय तर्फ वढेको हुन सक्ने यस अध्ययनको विद्यार्थी संख्याको आधारले पनि पुष्टि गरेको छ । यस शोध पत्रवाट सरोकारवालाहरुले विद्यालयको कक्षाकोठा समस्याको वारेमा थाहा पाउनका साथै समाधानका उपायहरुको वारेमा यो प्रतिवेदन सहायक सिद्ध हुन गई गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्नका लागि समेत सहयोग सिद्ध हुने कुरामा आशावादी हुन सकिन्छ ।

शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा आफ्नो अमूल्य सुझावकासाथ शोध कार्यलाई मूर्त रुप प्रदान गर्न सहयोग गर्नुहुने शोध निर्देशक गुरु स.प्रा. श्री देनप्रसाद लामिछानेप्रति कृतज्ञता टंक्रायाउँदछु । त्यसैगरी शोध शीर्षकको स्वीकृति प्रदान गरी सहयोग गर्नुहुने सप्तगण्डकी वहुमुखी क्याम्पसका शिक्षा विभागका विभागीय प्रमुख तथा शोध संयोजक आदरणीय गुरु उप.प्रा. श्री कुवेरनाथ शर्माज्यूप्रति आभार व्यक्त गर्दछु । सोध कार्यमा आवश्यक सल्लाह सुझाव प्रदान गरी मार्ग दर्शन गर्नुहुने आदरणीय सहायक क्याम्पस प्रमुख होमनाथ सापकोटा, उप प्रा. रमाकान्त सापकोटा र स.प्रा. जयकृष्ण शर्माप्रति सम्मान व्यक्त गर्दछु । शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा आवश्यक सल्लाह, सुझाव र सहयोग गर्नुहुने उप प्रा. होमनाथ सापकोटा सिद्धार्थ र चन्द्र विलास अधिकारी प्रति पनि आभारी छु ।

शोध अध्ययनका क्रममा आवश्यक तथ्याङ्क तथा सुझावहरु गराई सहयोग गर्नु हुने सप्तगण्डकी क्याम्पसका सहायक प्रशासक जगन्नाथ ढकाल, चितवन मा.वि.का प्र.अ.श्री हरिराज पौडेल, उच्च मावि तर्फका संयोजक ध्रुवराज पोखेल, शिक्षक रेशमराज वराल, वाल्मिकी शिक्षा सदन कृष्णपुरका प्रिन्सिपल देशवन्धु अधिकारी, सहायक प्रिन्सिपल गणेश न्यौपाने, शिक्षक रामकृष्ण अधिकारी, रा.प्रा.वि नदीकिनारका प्र.अ.रमा सापकोटा, अरोमा ई. स्कुलका प्रिन्सिपल यदुनाथ लम्साल, शिक्षक उपेन्द्र आचार्य लगायत छनौटमा परेका समस्त विद्यालय परिवार धन्यवादका पात्र हुनुहन्छ । यस अनुसन्धानमा आवश्यक सुझाव सल्लाह दिनुहुने वहिनिज्वाइ मिनराज घिमिरे, शिवहरि पण्डित, पूर्णनाथ घिमिरेका साथै यस शोधकार्यको लागि समय उपलब्ध गराइ सहयोग गर्नुहुने मैयाँदेवी कन्या कलेजका प्रिन्सिपल डा. हरिहर पोखेल, सहायक प्रिन्सिपलहरु कृष्णप्रसाद न्यौपाने र जे.वी गुरुङ, मेरा मित्रहरु हरिप्रसाद कोईराला, राजेश्वर खनाल, भेषराज घिमिरे, विश्वराज सुवेदी, हरिश्चन्द्र पोखरेल, प्रदिप तिवारी, तारापति ढकाल, अर्जुन गिरी, लक्ष्मण सुवेदी, केशव सापकोटा, केदार वाग्ले, रघुनाथ घिमिरे,आर सी अधिकारी, लगायतहरुप्रति अन्तर स्पन्दन देखि आभारी छु ।

मेरो अध्ययनमा सधै प्रेरण प्रदान गर्नुहुने पूज्यनीय वुवा रामदत्त अधिकारी आमा रामकुमारी अधिकारी का साथै यस लेखन कार्यमा हरतरहवाट सहयोग गरिदिनु हुने मेरा परिवारजनप्रति आभार व्यक्त गर्दे अध्ययन प्रतिवेदनलाई कम्प्युटर प्रिन्ट तथा डिजाइनमा सहयोग गर्नुहुने मेरी जीवन सहचरी शान्ता अधिकारीलाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

विनोदकुमार अधिकारी

शोध सार

"संस्थागत तथा सामुदायिक विद्यालयहरुको कक्षाकोठा व्यवस्थापन : तुलनात्मक एक अध्ययन" शीर्षकको यस शोधपत्रमा भरतपुर नगरभित्र रहेका संस्थागत तथा सामुदायिक प्राथमिक विद्यालयहरुको कक्षाकोठा व्यवस्थापनभित्र केन्द्रित रहेर यस अध्ययन गरिएको हो । शोध पत्रमा उल्लेख गरिएका उद्देश्यहरु मध्ये पहिलो उद्देश्य संस्थागत र सामुदायिक विद्यालयको कक्षाकोठा व्यवस्थापनका पक्षहरु पहिचान गर्ने दोश्रो उद्देश्य सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयहरुको कक्षाकोठा व्यवस्थापनको तुलना गर्ने तेश्रो उद्देश्यमा संस्थागत र सामुदायिक विद्यालयको कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा देखा परेका चुनैतीहरुका लागि समाधानका उपायहरु सुझाउने रहेका छन् ।

माथि उल्लिखित उद्देश्यहरु पूरा गर्नका लागि सम्भावनारहित नमूना छनौट विधीवाट संस्थागत तथा सामुदायिक विद्यालयहरु लाई छनोट गरिएको छ । छनोटमा परेका प्रत्येक विद्यालयवाट व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारीवाट, प्र.अ.हरु, शिक्षकहरु र विद्यार्थीहरुका लागि लक्षित समूह छलफल (Focus group discussion) मा समावेश गरिएको थियो । साथै विद्यालयका रेकर्ड र विद्यालय सुधार योजना (SIP) को समेत अध्ययन गरिएको थियो । यसरी अनुसन्धानको क्रममा प्राप्त प्राथमिक तथा द्वितीय स्रोतहरुलाई तथ्यांङ्कको आधारमा शोधपत्रमा व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ । सामुदायिक विद्यालयमा भन्दा संस्थागत विद्यालयमा शैक्षिक उपलब्धि उच्च हुनु, विद्यार्थीको आकर्षण सस्थागत विद्यालयतर्फ वढ्नुमा कक्षाकोठाको व्यवस्थापनले पनि हुन सक्छ भनि प्र.अ., व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारी, शिक्षक विद्यार्थी र कक्षाकोठा भित्रको भौतिक व्यवस्थापन भित्र कक्षाकोठा मर्मत, निर्माण, कालोपाटीको प्रयोग, फर्निचरको व्यवस्था, प्रकाश र तापक्रमको व्यवस्था, शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग, शिक्षक विद्यार्थी अनुपात, तालिम प्राप्त तथा योग्य शिक्षक, र शैक्षिक उपलव्धि जस्ता पक्षहरुमा तुलनात्मक अध्ययन गरी व्याख्यात्मक विश्लेषण गरिएको छ ।

अध्ययनको क्रममा उपलव्ध भएका तथ्याङ्कहरुको व्याख्या र विश्लेषण विवरणत्मक ढंगवाट गरिएको हुनाले यो अध्ययन गुणात्मक प्रवृतिको भएको छ । यसरी व्याख्या र विश्लेषण गर्दा सामुदायिक विद्यालयहरुको तथ्याङ्कलाई एकिकृत गर्दा एक सेक्सन वराव ५५.०७ विद्यार्थी र शिक्षक विद्यार्थी अनुपात ४०.५८ देखिन्छ भने संस्थागत विद्यालयहरुमा एक सेक्सन वरावर ३१.५५ विद्यार्थी र शिक्षक विद्यार्थी अनुपात १९.९६ रहेको अनुसन्धानवाट प्राप्त भएको छ । संस्थागत विद्यालयका शिक्षकहरु भन्दा सामुदायिक विद्यालयहरुका शिक्षकहरु तालिम प्राप्त धेरै पाइयो । संस्थागत विद्यालयहरुमा शैक्षिक कृयाकलाप, खेलकुद सामग्रीहरुको पर्याप्तता कक्षाकोठामा सामुदायिक क्रियाकलाप गराई विद्यार्थी परिचालन, सुविधायुक्त वसाईको व्यवस्था र स्वच्छ वातावरण निर्माण गरिनुले तुलनात्मक रुपमा सामुदायिक विद्यालयहरुको कक्षाकोठा व्यवस्थापनको स्थिति कमजोर नै देखियो । त्यसै गरी संस्थागत विद्यालयहरुमा यथेष्ठ तालिम प्राप्त शिक्षक नहुनु, व्यवस्थापन समिति नाममात्रको हुनु, शिक्षकहरुको लागि वृत्ति विकास र सेवा सुरक्षाको ग्यारेन्टी नहुनु, समाजका अधिकांश मानिसहरुमा वोर्डिङ विद्यालयहरुलाई हेर्ने दृष्टिकोण सकारात्मक नहुनु,आदि प्रमुख समस्याको रुपमा रहेको पाइयो । सामुदायिक विद्यालयहरुका प्रमुख समस्याहरुमा शैक्षिक सामग्रीको न्यून प्रयोग, शिक्षकहरुमा अल्छी प्रवृत्ति, अभिभावक र शिक्षकहरु वीचमा समन्वयको अभाव, विद्यालय व्यवस्थापन समितिको हैकमवादी प्रवृत्ती, सधै आर्थिक अभाव हुनुमा मानव सम्वन्धलाई ध्यान नदिएको पाइयो ।

यस शोध अध्ययनले समाजमा स्थापित भएका विद्यालयहरुको कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा देखा परेका समस्याहरु समाधानको लागि थप सहयोग पुग्ने विश्वास लिएको छु ।

विनोदकुमार अधिकारी
भरतपुर, चितवन

विषय सूची

सिफारिस पत्र
स्वीकृति पत्र
शोधसार
कृतज्ञता
विषयसूची
तालिका सूची
प्रयोग भएका संक्षिप्त रुपहरुको सूची

विषय	पेज नं.
परिच्छेद-एक परिचय	
१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
१.२ समस्या कथन	७
१.३ अध्ययनको औचित्य	८
१.४ अध्ययनको उद्देश्यहरु	९
१.५ अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरु	९
१.६ अध्ययनको परिसीमा	९
१.७ अध्ययनमा प्रयोग गरिएका पदावलीको परिभाषा	१०
परिच्छेद-दुई सम्वन्धित साहित्यको पुनरावलोकन तथा सैद्धान्तिक खाका	
२.१ सैद्धान्तिक खाका	११
२.२ सम्वन्धित साहित्यको पुनरावलोकन	१४
परिच्छेद-तीन अनुसन्धान विधि	
३.१ अनुसन्धानात्मक ढाँचा	२१
३.२ कर्मथलो छनौट	२१
३.३ नमुना छनौट विधि	२२
३.४अध्ययन उपकरण छनौट	२२
३.५ अध्ययन उपकरण परीक्षण	२३
३.६ तथ्याङ्क संकलन प्रकृया	२४
३.७ तथ्याङ्कको विश्लेषण र व्याख्या	२४

परिच्छेद-चार तथ्याङ्को प्रश्तुतीकरण र विश्लेषण

४.१. पृष्ठभूमि २५
४.२. कक्षाकोठा व्यवस्थापनको तुलनात्मक अध्ययन २५
४.२.१. कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा प्र.अ.को स्थान २६
४.२.२ कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा व्यवस्थापन समिति तथा समुदायको स्थान २६
४.२.३ कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा शिक्षकको स्थान २७
४.२.४ कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा विद्यार्थीको स्थान २७
४.२.५ शिक्षक विद्यार्थी अनुपात २८
४.२.६ तालिम प्राप्त-अप्राप्त शिक्षकको तुलनात्मक अध्ययन ३१
४.२.७ शैक्षिक उपलब्धिको तुलनात्मक अध्ययन ३३
४.२.८ फर्निचर व्यवस्थापन र विद्यार्थी वसाईको व्यवस्था ३४
४.२.९ विद्यालयको व्यवस्थापन र कक्षाकोठाको वातावरण ३५
४.२.१० कक्षाकोठाको निर्माण ३५
४.२.११ कक्षाकोठामा प्रकाश र तापक्रम ३६
४.२.१२ कालोपाटीको व्यवस्थापन ३७
४.२.१३ शैक्षिक सामग्री र त्यसको प्रदर्शनको व्यवस्था ३८
४.२.१४ कक्षाकोठामा हुने वाहिरी वातावरणको प्रभाव रोक्ने व्यवस्था ३९
४.२.१५ शिक्षकको विद्यार्थी प्रति व्यवहार ४०
४.२.१६ कक्षाकोठा व्यवस्थापन सम्वन्धी अन्य व्यवस्था ४०
४.३ कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा देखापरेका समस्याहरु ४१
४.३.१ संस्थागत विद्यालयको कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा देखा परेका समस्याहरु ४१
४.३.२ सामुदायिक विद्यालयको कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा देखा परेका समस्याहरु ४२

परिच्छेद-पाच प्राप्ति, निस्कर्ष र सुझाव

५.१ प्राप्ति ४४
५.२ निस्कर्ष ४५
५.३ सुझाव ४७

सन्दर्भसूचीहरु

अनुसूचीहरु

तालिका सूची

तालिका नं.	शीर्षक	पृष्ठसंख्या
१	सामुदायिक विद्यालयहरुको शिक्षक विद्यार्थी अनुपात	२९
२	संस्थागत विद्यालयहरुको शिक्षक विद्यार्थी अनुपात	३०
३	प्रति सेक्सन विद्यार्थी संख्या र शिक्षक विद्यार्थी अनुपात	३१
४	संस्थागत विद्यालय शिक्षक तालिम प्राप्त -अप्राप्त अनुपात	३१
५	सामुदायिक विद्यालय शिक्षक तालिम प्राप्त -अप्राप्त अनुपात	३२
६	संस्थागत तथा सामुदायिक विद्यालय शिक्षक तालिम प्राप्त -अप्राप्त अनुपात	३२
७	संस्थागत तथा सामुदायिक विद्यालयको शैक्षिक उपलब्धिको तुलना	३३

प्रयोग भएका संक्षिप्त रुपहरुको सूची

ई.-	इङ्लिस(English)
उप प्रा.-	उप प्राध्यापक
जि.वि.स.-	जिल्ला विकास समिति
जि.शि.का.-	जिल्ला शिक्षा कार्यालय
नि.मा.वि.-	निम्न माध्यमिक विद्यालय
प्र.अ.-	प्रद्यानाध्यापक
प्रा.वि.-	प्राथमिक विद्यालय
मा.वि.-	माध्यमिक विद्यालय
रा.प्रा.वि.	राष्ट्रिय प्राथमिक विद्यालय
वि.नि.-	विद्यालय निरीक्षक
स.प्रा.-	सहायक प्राध्यापक
शै.स.-	शैक्षिक समाचार
शै. :-	शैक्षिक
त्रि.वि.वि.-	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
INGO-	International Govermental Organization
NGO –	Non-Governmental Organization
SIP –	School Improvement Plan
SLC -	School Leaving Certificate